

П'ятницька церква XII–XIII ст. у Чернігові

Людмила Нижник, науково-просвітницький відділ Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

Series Byzantina. Ukrainica, 35, 2022

В історичному центрі Чернігова, поблизу Красної площі, між пірамідальних тополь, баштоподібно здіймається рожева будівля – П'ятницька церква. Її силует давно вже став одним з неофіційних символів міста (Іл. 1). У минулі століття храм був головною спорудою однойменного дівочого монастиря. Час виникнення обителі точно невідомий. В історії дата її заснування коливається в широких межах: від початку XII – до початку XVII ст.

1. Сучасний вигляд П'ятницької церкви.

Дослідники минулого століття відносили її до доби польського панування. Інша версія про фундацію П'ятницької церкви на початку XII ст. виникла на основі оповіді М.М. Карамзіна. В ній сповіщається, що донька Чернігівського, а пізніше Київського князя Святослава Ярославича Предслава, яка була черницею, померла у 1116 році в Чернігові. Можливо нею й було засновано монастир. Ще одна версія полягає в тому, що церкву збудовано на кошти купців і ремісничого люду в кінці XII – на поч. XIII ст. Значних змін зазнала пам'ятка в XVII–XX ст.

Сучасний вигляд П'ятницької церкви – це реконструкція пам'ятки в формах кінця XII–XIII ст. Споруда прямокутна в плані, розміри її по внутрішніх обмірах 12,2 на 8,3 м., висота близько 27 м. План цієї невеликої чотиристовпної церкви ніби й не відрізняється від інших планів церков цієї доби, однак має особливості, що надають храму певну своєрідність.

Він - цілісний і зібраний, навіть апсиди об'єднані єдиною лінією та являють собою не три напівкола, а єдину трилопатеву криву.

2. Глава та триступінчаті закомари церкви.

Як відмічав дослідник П. О. Раппопорт, церква має надзвичайно стрункі пропорції та ошатні, насичені цегляною орнаментациєю фасади. Завершуються фасади не зовсім звично. В центрі – напівкругла закомара, обабіч неї закомари у чверть кола. Таким чином завершення кожного фасаду також набуває трилопатевої форми.

3. Меандровий пояс та ніші південного фасаду церкви.

Найбільш прикметною є конструкція завершення церкви. Три яруси арок уступами підвищуються одна над одною, що одночасно є рішенням як зовнішнього, так і внутрішнього об'єму. Зовні вивиснені підпружні арки утворюють другий ярус. Високі стрункі закомари другого ярусу спонукали архітектора створити допоміжні півкрусжжя третього ярусу, які є в той же час конструктивним елементом, що підтримує барабан глави. Цікавою особливістю арок є їх невелика стрільчастість, притаманна готичній архітектурі західної Європи (Іл. 2, 3, 4). Інтер'єр храму сформувався наприкінці 90-х років XX ст. Головне місце у ньому посідає іконостас. Його автори – майстер зі Львова Микола Станіславович Швець та викладачі Львівської Академії мистецтв. Іконостас містить 18 ікон. У квітні 1999 р. іконостас був освячений єпископом чернігівським і ніжинським Никоном (Іл. 4).

4. Сучасний інтер'єр церкви з іконостасом.

У далекі часи XVII–XVIII ст. П'ятницька церква була центральною спорудою діючого дівочого монастиря. Мабуть саме у кінці XVII ст. храм був майже повністю перебудований коштом чернігівського полковника В.К. Дуніна-Борковського. При цьому декор його отримав риси, типові для кращих храмів часів мазепинського правління. Було зведене барокове завершення центральної глави, надмуровано підбанник, баня отримала грушоподібну форму із заломами. З поверхонь стін збили цегляні архітектурні деталі, фасади оштукатурили, до храму зробили прибудови. Вікна-бійниці розтесали по ширині майже вдвічі, а по висоті у півтора рази, так само розтесали портали. Над західною і східною фасадними стінами побудували пишні та урочисті барокові фронтони, які завершувалися зубцями з рапидами – із зображенням сонця, яке символізує Христа. Західний фронтон мав уступчастий обрис і займав усю ширину фасаду, під зубцями він був окреслений примхливо вигнутим бароковим карнизом. Фронтон із східного боку мав менші розміри, на його центральній частині було зображення герба І.С. Мазепи. Такі зубчасті фронтони були тільки в київських соборах – Братському на Подолі та Миколаївському на Печерську,

спроектованих українським архітектором І.П. Зарудним. Видатний знавець мистецтв І.Е. Грабар першим помітив схожість фронтонів київських соборів і П'ятницької церкви та висловив припущення, що в перебудові її брав участь саме І.П. Зарудний.

5. Торгові ряди та П'ятницька церква на початку XX ст.

У 1750 р. під час страшної пожежі церква згоріла, через п'ять років її відбудували. Можливо тоді і змінився її вигляд. О. Шафонський у своїй книзі «Чернігівського намісництва топографічний опис» 1784–1786 р. пише про те, що полковник чернігівський В.К. Дунін-Борковський в кінці XVII ст. огородив монастир і відновив церкву. «Церква Великомучениці Параскеви, нареченої П'ятницькою, кам'яна, невелика з одним престолом жестю покрита, коли і ким побудована нема ніяких повідомлень, відновлена після пожежі ігуменею Дометіяною Лярською, яка іконостас новий спорудила, тому вже біля 30 років». Іконостас головного храму виготовлений за наказом Дометіяни, зачаровував сучасників своєю величчю і красою. Він складався з трьох ярусів і вивищувався розп'яттям, по сторонам якого були чотири янголи в зріст отрока. До середини купола, вісімнадцять колон і все поле було покрите листовим сріблом, а різна робота визолочена.

У другій половині XVIII ст. в церкві, мабуть, ще залишились рештки давньоруського стінопису. У всякому разі мури в інтер'єрі не було забілено, а новий тиньк покрито темперною фарбою яскравого оранжевого та синього кольорів. Нова підлога вислана шестигранними керамічними плитками.

У 1786 р. дівочий монастир, який діяв з середини XVII ст., було закрито і на його території відкрито народне училище.

У вересні 1806 р. генерал-губернатор Чернігова О.Б. Куракін поставив питання про ремонт П'ятницької церкви та будівництво при ній дзвіниці. З 1807 р. за роботою спостерігала міська Дума, безпосередньо на місці працював Антон Карташевський. Церква була обстежена архітектором, складений план проведення робіт та кошторис. Роботи були завершені у 1820 р.

6. П'ятницька церква та дзвіниця на початку XX ст.

На 1858 р., як пише С. В. Шугаєвський: «У центрі міста на торговому місці стоїть кам'яна церква Святої Параскеви з такою ж дзвіницею. Церква з одним престолом, тепла, з вузьким, високим куполом і трьома маленькими дерев'яними верхами над вівтарем і прибудовами з південної та північної сторін. На краях фронтонів дев'ять шпилів із західного боку і п'ять зі східного, а на них зірки». З цього опису дізнаємось, що на той час існувало три прибудови до церкви: з південного і північного боку, одна з яких служила ризницею, і ще одна прибудова, до західного фасаду, що не була схожа на дві попередні, зовсім похмура з низьким чотиригранним склепінням, двома вікнами при самій землі. С.В. Шугаєвський зробив висновок, що всі прибудови робилися не в один час, західна була зведена раніше північної та південної, за часів польського панування вона могла слугувати молитовним будинком. Церковна дзвіниця мала вид круглої вежі (Іл. 5).

Про інтер'єр та екстер'єр церкви у 20–30-ті рр. XX ст. стає відомо також з описів церковного майна, що проводились для передачі храмової будівлі релігійній громаді (Іл. 6).

7. П'ятницька церква початок 1943 р.

Згідно з генеральним планом реконструкції міста, розробленим у середині 1930-х років групою архітекторів на чолі з молодим харків'янином Олександром Касьяновим, центр міста мав перетворитися на зону відпочинку та дозвілля. Площі імені Куйбишева відводилася роль торгово-розважального центру. На шпальтах обласної газети «Більшовик» лунали думки про знесення П'ятницької церкви. Саме на її місці планували збудувати велику і простору бібліотеку. Сам храм до війни перебував в більш-менш задовільному стані і використовувався, як склад. На щастя, ці плани не було втілено в життя – їх перекреслила Друга світова війна (Іл. 7). У вересні 1943 року церква була майже зруйнована (Іл. 8).

8. М. Ложечников Руїни П'ятницької церкви 1944 р.

Її «рятівником» став відомий історик, архітектор і реставратор П. Д. Барановський (Іл. 9), за проєктом якого після Другої світової війни 1943–1963 рр. було відновлено храм. Його відновили у формах XII–XIII ст., адже збереглася основна конструкція храму, яка була

виявлена під час дослідження П.Д. Барановським (Іл. 10 та Іл. 11). Нажаль була зруйнована дзвіниця XIX ст.

У 1967 р. П'ятницька церква була передана Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику, на той час філіалу «Софійського музею» м. Києва. У церквах, що входили до Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, створювали музеї. П'ятницька церква не була винятком.

9. П. Д. Барановський.

1972 року було розроблено проєкт музейної експозиції у П'ятницькій церкві. Для її формування реставратор пам'ятки П.Д. Барановський у 1968 році передав значну кількість знахідок, виявлених ним у ході реконструкції храму у 1943–1962 рр., які стали основою виставки (блоки руїн, зразки плінфи з позначками-мітками і клеймами, фрагменти фресок, архітектурно-будівельна гончарна кераміка, вироби з кольорового та чорного металу, фрагменти скла давніх віконниць).

10. Руїни П'ятницької церкви 1945 р.

11. П'ятницька церква та дзвіниця 1962 р.

У 1972 р. у П'ятницькій церкві було відкрито музей. Протягом наступних двадцяти років музей поповнювався новими експонатами, будівельними матеріалами та художніми творами: у 1976 р. – ілюстраціями художника М.О. Мацедонського до поеми “Слово о полку Ігоревім”; у 1978 р. – 16 фотокопіями робіт художника В.А. Фаворського, присвячених періоду Київської Русі; у 1982 р. – художніми роботами, які ілюстрували історію Чернігова; у 1983 р. експонувалися роботи художника В.І. Лопати, присвячені українській тематиці. У травні 1984 р. відкрилася виставка творів «Літопис в дереві та камені», на якій були представлені картини з зображенням церкви, а також красвидами інших міст – Новгород, Ростова Великого, Печори, Пскова, Суздаля. В 1985–1986 рр. у пам'ятці було представлено експонати виставки «Епоха «Слова о полку Ігоревім» у фресках, мозаїках XI–XII ст. і в сучасних художніх виробах з кераміки». У вересні 1991 р. у музеї ЧДАІЗ експонувалися будівельні матеріали та копії фресок, коротка інформація про П.Д. Барановського та

П'ятницьку церкву, фотографії П'ятницької церкви після перебудов XVII–XIX ст., план церкви і план Чернігова. З 1991 р. храм став діючим.

П'ятницька церква XII - XIII ст. унікальна пам'ятка архітектури та історії, сучасниця відомого літературного твору «Слово о полку Ігоревім».

Бібліографія

1. Асеев Ю.С. Шедевры світової архітектури . – К., 1982. – 87 с.
2. Баран - Бутович С.Г. Чернігів як об'єкт історично - краєзнавчих екскурсій // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 91.
3. Барановский П.Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР: сб.ст. – М.; Л., 1948. – С. 13–33.
4. Борисенко В.Й. Соціально - економічний розвиток Лівобережної України в другій пол. XVII ст. – К., 1986.– 264 с.
5. Бычков Ю.А. Пётр Барановский: Труды, воспоминания современников.– М., 1996. – 279 с.
6. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронол. довід. – К., 1995. – 687 с.
7. Віроцький В.Д. Храми Чернігова .– К., 1998 – 207 с.
8. Карнабед А. Рятівник Параскеви - П'ятниці // Чернігівські відомості. – 1992. – 14 лютого. – С. 5.
9. Карнабед А. Не плакати, діяти треба // Чернігівський вісник.–1991. – 17 жовтня. – С. 2.
10. Карнабед А. Залишив нам диво дивне // Деснянська правда. – 1999. – 16 березня.– С. 4.
11. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М., 1980.– 288 с.
12. Маркевич Н.А. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – 177 с.
13. Модзалевский В.Л. Очерки искусства старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 101–142.
14. Нижник Л, Гаркуша А. П'ятницька церква в Чернігові. – Чернігів, 2015. – 120 с.
15. Раппопорт П.А. Пятницкая церковь в Чернигове // Зодчество Древней Руси. – Л., 1986. – С. 114–120.
16. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.,1949. – № 11. – С. 7–99.

17. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – Чернігів, 2013. – 272 с.
18. Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953–1954) // Совет. археология. – 1956. – № 26. – С. 271–292.
19. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 4. – С. 113–126.
20. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено, с четырьмя географическими картами, в Чернигове, 1786г./соч...Афанасием Шафонским. – Киев., 1851. – 697 с.
21. Шугаевский С.В. Церковь во имя Святой Великомученицы Параскевы, наречёной Пятницы в городе Чернигове – 20 августа 1858 г. – 89 арк. Фонд, спр. Ал. – 500. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.Тарновського